ראובן מירקין

"טובים השניים מן האחד"

לחשיבותם של צירופי מלים במילון העברי

בעיני מי שאינו בלשן ומילונאי עושרה של לשון נמדד במספר המלים שבה. למשל, במהדורתו השנייה של המילון האוקספורדי הגדול, שראתה אור בשנת 1989 בעשרים כרכים גדולים, מספר הערכים הוא 616,500 – מהם 290,550 (47%) ערכים ראשיים. במילונו העברי של אברהם אבן־שושן (**המילון החדש**, שראה אור תחילה בשבעה כרכים בשנים תשכ"ו–תש"ל ונוסף עליהם כרך המילואים בשנת תשמ"ג) יש כ־76,000 ערכים – כמחציתם בלבד "ערכי יסוד" (כהגדרת המחבר) והשאר "ערכי־משנה וניבים".

הלשון האנגלית – יאמר האומר – 'עשירה' פי שמונָה מן הלשון העברית. ייתכן שהלשון האנגלית לדורותיה באמת עשירה מן העברית, ואולם השוואה מעין זו של מספר הערכים במילון אין בה ממש, אלא אם כן מבררים תחילה מה היא "יחידת מילון", או "יחידה לקסיקאלית", שבכל אחת מן הלשונות המושוות.

טעות אחרת שרבים טועים, שאוצר המלים עיקרו **מלים יחידות** (כגון: אפונה, בית, דבש, הדיח, חסידה, ינק, כלי, מקור, ספר, ריחני), ואילו **צירופי מלים** המעמידים יחידות מילון לעצמן (כגון: אפונה ריחנית, בית ספר, יונק הדבש, מדיח כלים, מקור החסידה) – הם החלק הטפל. זו טעות גדולה, משום שמספר הצירופים הלקסיקאליים עולה הרבה על מספר המלים היחידות, ובלעדיהם הלשון אינה לשון.

הֲמָרָתָם של צירופים לקסיקאליים רבים, מהם שנוצרו ורווחו בתקופת ההשכלה, במלים יחידות – יש הרואים בה אחד מהישגיו החשובים של אליעזר בן־יהודה, של חבריו 'מחדשי הלשון' שבדור התחייה ושל ממשיכיהם בדורות האחרונים. למשל:

ספר מלים – מילון • מכתב עתי – עיתון • מורה שעות – שעון • עט עופרת – עיפרון • במת יִשְׁחַק – תאטרון • איש חיל – חייל • גנב כיס – כייס • צַייר אור – צלם • ציור אור – צילום • תמונת אור – תצלום • קנה שִׂרְפָה – רובה • קיסם מגופר – גפרור • עובד אדמה – חקלאי • עבודת האדמה – חקלאות • בא כוח – נציג • בתי

האקדמיה ללשון העברית - מוגן בזכויות יוצרים

עיניים – משקפיים • בתי ידיים – כפפות, שרוולים • בתי רגליים – גרביים • בית המבשלים (־ות) – מטבח • בית עקד ספרים – ספרייה • תעודת מסע – דרכון • (כלי) מודד החום – מדחום • מקהלת/להקת נוגנים – תזמורת • ציפורת כרמים – פרפר • מרכבת קיטור – רכבת • כסף חי – כספית • יסוד החומצי/החמוצי – חמצן • יסוד החנקי – חנקן • יסוד המימי – מימן • יסוד הפחמי – פחמן

לשון שיש בה הרבה צירופים מעין אלו – מישהו עשוי לחשוב שהיא 'פרימיטיבית' משהו ואינה הולמת את מעמדה של לשון לאומית מפותחת, ולפיכך המרת רבים מצירופיה במלים יחידות נחשבת שלב משלבי 'התחייה'. ואכן מי שיאמר היום, או יכתוב, **מכתב עתי** במקום **עיתון**, או **מורה שעות** במקום **שעון**, יעורר כמובן גיחוך, ובצדק, משום שמלים אלו – עיתון, שעון ודומיהן – מקובלות זה דורות והן טבעיות באוזנינו, ואין מי שיערער על מעמדן. ואולם רבים מאוד אותם צירופים מעין־'משכיליים' הרווחים בלשוננו ואינם מעוררים כל גיחוך: **כתב עת**, **מורה דרך**, **מראה מקום**, **שואב אבק**, **עט נובע**, **מסילת ברזל**, **שולחן כתיבה**, **עקרת בית** (צירוף מקראי!), **מוציא לאור**, **בית שימוש** וכיוצא בהם אלפים.

כמה מן הצירופים שהומרו במלים יחידות – צירופים כיוצא בהם נותרו בעינם ולא הומרו:

מרכבת ברזל (רכבת) – מסילת ברזל • מכתב עתי (עיתון) – כתב עת • מורה שעות (שעון) – מורה דרך, מראה מקום • עט עופרת (עיפרון) – עט נובע, עט כדורי • כלי מודד החום (מדחום) – זכוכית מגדלת • בא כוח (נציג) – מיופה כוח • בית עקד ספרים (ספרייה) – בית הספרים הלאומי

יש צירופים שרווחו בתקופת ההשכלה והומרו בצירופים דומים המתקיימים עד היום:

כתיבת יד – כתב יד • כתיבת הארץ – ידיעת הארץ (בצד מולדת וגאוגרפיה) • בית אוסף חיות – גַּן חיות • הר שׂרַפה – הר געש (במקרא: שם מקום)

יש צירופים שהוצעו להם תחליפים בני מלה אחת, ואולם זו לא הצליחה לדחות את הצירוף:

מיץ ענבים – תירוש • שולחן כתיבה – מכתבה • שעון קיר – אורלוגין • תרנגול הודו – תרנהוד • תפוחי אדמה – בולבוסין, תפודים

צירופים אחדים משמשים היום הן בצורתם המלאה והן בצורתם המקוצרת תוך השמטת אחד הרכיבים שלהם, כגון:

(זכוכית) מגדלת • (רכבת) תחתית/חשמלית • (בית) מלון • (בית) כלא • מייבש (כביסה) • מדיח (כלים) • (תרנגול) הודו (למשל בצירוף "הודו/הודי לבן")

האקדמיה ללשון העברית - מוגן בזכויות יוצרים

צירופים אחדים – בצד צורתם המלאה משמשת גם צורתם המקוצרת שבראשי־תיבות:

תפוח זהב – תפוז • משא ומתן – מו"מ • מוציא לאור – מו"ל • יושב ראש – יו"ר • דין וחשבון – דו"ח • [חשבון] עובר ושב – עו"ש

מכל אלה מלת **תפוז** בלבד נכתבת בלא גרשיים והיא מלה רגילה לכל דבר; המלים **מו"ל**, **דו"ח** אמנם נכתבות בגרשיים כדרך ראשי־התיבות, אבל הן נהגות כמלים רגילות: **מוֹל**, **דּוּחַ**; אפשר ליידע אותן ולרבותן: **מו"לים** (לרוב מלעיל), **דו"חות** (כמו רוחות); אף נגזר הפועל **לדווח** והשם **דיווח**. לעומת זאת **יו"ר**, **מו"מ**, **עו"ש** הם קיצורים שעיקר קיומם בכתיבה וכמעט אין הוגים אותם כמלים לעצמן.

יש צירופים שבצדם משמשות היום גם מלים יחידות במשמעות קרובה: **מִכונת הירייה** של מלחמת השחרור פינתה את מקומה **למקלע**; בצד **מכונת חישוב** יש היום גם **מחשב** ו**מחשב כיס**, או **מחשבון**; בצד **מכונת קידוח** (בחיפושי נפט ומים) יש **מקדחה**; בצד **בית מטבחיים** (לשחיטת צאן ובקר) יש גם **משחטה** (לעופות); מלבד **מיופה כוח** יש גם **שגריר**.

על אף תהליכי קיצור והמרה אלו, הלשון העברית משופעת צירופים לקסיקאליים בשיעור **העולה** על מספר ערכי המילון של המלים היחידות. והדברים אמורים כאן בעיקר בצירופים שהם יחידות מילון לעצמן, בדומה למלים היחידות, ולא בקולוקאציות, שהן צירופי לשון שגורים וקבועים, אך לא אידיומטיים.

כדי להדגים את עושרה של הלשון העברית בצירופים מילוניים, אני מביא כאן רשימה קצרה של צירופים שגורים מסוג זה. כל הדוגמאות הן של צירופים שמניים – דהיינו צירופים שכל רכיביהם שמות ובכלל זה שמות עצם פרטיים, שמות תואר ובינונים – ולא של צירופי פועל כגון: **גבה** לבו, **חיזר** על הַפּתחים, **ייפה** את כוחו, **מילא** פיו מים, **מצא** חן בעיניו, **פסח** על שתי הסעיפים, **הקדיח** תבשילו, **הקדים** קנה לוושט, **שומו** שמים! – אלה, אף־על־פי שמספרם אלפים רבים, נחשבים משום־מה יחידות מילון פחות מן הצירופים השמניים.

הצירופים שלהלן מקורם בכל תקופות הלשון העברית העתיקה והחדשה. רבים מהם ימצא המעיין במילוניהם של אבן־שושן, כנעני, גור ובן־יהודה; ואולם יש מן הצירופים הללו שעל אף שגירותם עדיין אינם מתועדים במילונים, וזו אחת מנקודות התורפה של המילונות העברית החדשה.

המכנה המשותף לצירופים שלהלן שהם נחלת הלשון הכללית ולא נחלתם של יחידים או של קבוצות; הם שגורים בדיבור ובכתיבה ואינם מיוחדים דווקא לרבדיה הנמוכים או הגבוהים של לשוננו. מן הצירופים שנוצרו בעברית החדשה רבים מאוד תרגומי השאילה מלשונות לעז, ובעיקר מן הלשונות האירופיות.

שמות של בעלי חיים: גמל שלמה, פרת משה רבנו • כלב ים, ארי ים, דב ים, סוסון ים, סוס היאור, דב הנמלים • אדום החזה, צלוב המקור, יונק דבש, מרבה רגליים • גולגולת המת, זנב הסנונית, לבנין הפרוב (מיני פרפרים) • מסרק ים, פי הפושי (מיני רכיכות), אלמנה שחורה (מין עכביש)

שמות של פרחים: מקור החסידה, לוע האריה, שן האריה • ציפורני חתול, ענבי שועל, פעמוני גשם • ירוקת החמור, לשון הפר, אוזן הגדי, כרבולת התרנגול • זנב/עוקץ העקרב, פרסת סוס, ציפור גן־עדן • אמנון ותמר, שערות שולמית, דם המכבים, מטה אהרן • זקן אהרן, זקן סב, זקן תיש, זקן התכלת, עין התכלת • נר הלילה, נץ החלב, אפונה ריחנית, היהודי הנודד • שושנת יריחו, עכובית הגלגל, זלזלת הקנוקנות

רבים משמות הפרחים אינם אלא שמותיו העממיים של השם ה'רשמי': השמות **מטה אהרן**, **אוזני הכלב**, **לשון הציפור** הם שמותיה העממיים של **הלופית**; **עין התכלת**, **עין הגמל** הם שמותיה העממיים של **המרגנית**.

מעניין להשוות את שמות הפרחים אל שמות בעלי החיים. רבים משמות הפרחים יש בהם רכיב שהוא שם של בעל חיים: אריה, גדי, חמור, חסידה, חתול, סוס, עקרב, פר, תיש, תרנגול. לעומת זה אין שמות של בעלי חיים המכילים רכיב שהוא שם של פרח.

שמות של צמחים שאינם פרחים: תפוח אדמה, תפוח זהב, תפוח עץ • סלק סוכר, קנה סוכר • כליל החורש, אלת המסטיק • שיבולת שועל

כאן ראוי להתעכב מעט על סיפור שמותיהם של 'שלושת התפוחים'. הצירוף **תפוחי זהב** נמצא פעם אחת במקרא (משלי כה, יא) בהוראתו המילולית: "תפוחי זהב במשכיות כסף". כשם פרי ההדר הוא מופיע לראשונה בתקופת ההשכלה בשנת תקע"ט. בשנת תרצ"ב חידש יצחק אבינרי את המלה **תפוז**, והיא נתקבלה ודחתה במידה רבה את **תפוח הזהב**.

אף הצירוף **תפוח אדמה** (תרגום השם Erdapfel בגרמנית) הוא חידושה של לשון ההשכלה בסוף המאה הי"ח. מנדלי מוכר ספרים, שבספרו **תולדות הטבע** (1862–1872), וכן בנוסח הראשון של כמה מסיפוריו העבריים, הִרבָּה

האקדמיה ללשון העברית - מוגן בזכויות יוצרים

להשתמש בחידושם של המשכילים **תפוחי אדמה** – המירו בסיפוריו המאוחרים במלה **בולבוסין**, שנצטרפו בה המלה היוונית־הלטינית **בולבסין** המשמשת בספרות התלמודית בהוראת 'אחד ממיני הבצלים' והמלה **בולבעס** שביידיש, שהוראתה 'תפוחי אדמה'. ואולם **בולבוסין** נותרה נחלת לשון הספרות ולא הצליחה לדחות את הצירוף **תפוחי אדמה** מן הלשון הכללית. אף החידוש **תפו"דים**, שהוצע על פי **תפוז**(ים), לא כבש לו מקום ועד עצם היום אנו אוכלים **תפוחי אדמה**.

בהשפעת הצירופים **תפוח זהב**, **תפוח אדמה** הפך גם **התפוח** סתם בהוראת 'פרי העץ' להיות צירוף: **תפוח עץ**.

גאוגרפיה, אקלים, אסטרונומיה: העולם הישן/החדש • ארצות הברית, ברית המועצות • קו המשווה, חוג הגדי/הסרטן • לשון ים, שפת הים, הר געש • מזג אוויר, שושנת הרוחות, גלגל המזלות • כדור הארץ, כוכב לכת, כוכב שבת • שביל החלב, הדובה/העגלה הקטנה/הגדולה

אנטומיה: בית החזה, בית השחי, עמוד השדרה

חינוך: גן ילדים, בית ספר, בית חינוך, בית מדרש למורים, חטיבת הביניים

משק הבית והמשרד: עקרת בית • כיסא נוח (רבים: כיסאות נוח), שולחן כתיבה • מכונת כתיבה/חישוב/כביסה/תפירה/ייבוש/גילוח • מדיח כלים, קולט אדים, שואב אבק, מייבש שער

פריטי לבוש: מעיל גשם, נעלי בית, חגורת בטן

צירופי סמיכות שהנסמך בהם הוא מלת בַּיִת: בית ספר, בית כנסת, בית מדרש, בית חינוך, בית חרושת, בית מלאכה • בית מרקחת, בית חולים, בית משוגעים, בית זונות • בית מִשפט, בית דין, בית כלא, בית סוהר • בית העם, בית הבד, בית קיבול, בית גידול (של צמח) • בית כיסא, בית שימוש • בית קברות, בית עלמין

צירופי סמיכות שהנסמך בהם הוא המלה מְכוֹנָה: מכונת כתיבה/תפירה/כביסה/יריה • מכונת ייבוש/גילוח/חישוב/קידוח • מכונת אמת

צירופים שהרכיב הראשון בהם הוא מלה הקשורה במשפחה: איש/אנשי (עסקים, צבא, רוח, רֵעים) • אשת (חברה, חיל, נעורים, סוד) • בן (אדם, בית, ברית, גילו, דוד, חורין) • בר (ביצוע, דעת, מזל, מִצווה) • בת (זוג, צחוק, קול) • בעל (בית, ברית, גוף, דין)

האקדמיה ללשון העברית - מוגן בזכויות יוצרים

צירופים שהרכיב הראשון בהם הוא מלית (מהם המושפעים מן התחיליות בלשונות אירופה): חַד (סטרי), דוּ (פרצופי), תְּלַת (ממדי), רַב (סרן, גוֹני) • אִי (רצון), אַל (אנושי), עַל (קולי), אֵין (סופי) • בֵּין (עירוני), טְרוֹם (חובה), בַּתַּר (מקראי), מַד (מרחק)

קבוצה זו יש בה צירופים הנכתבים כמלים יחידות: רבגוני, אינסוף, בינלאומי, מדחום. **במילון חידושי שׁלונסקי** של יעקב כנעני, שראה אור בשנת תשמ"ט, מובאות דוגמאות רבות מעין אלו.

צירופי מלות: אם כי, כי אם, על פי, על אף, אף על פי, על יד, על ידי • מי/מה/כל/איפה שהוא, מה גם, (לא) כל שכן, על אחת כמה וכמה

שונות: מוציא לאור, כתב עת, כתב יד • עורך דין, רואה חשבון, מנהל חשבונות, יורש עצר, יושב ראש, מיופה כוח, פושט יד/רגל, שׂבע רצון • עריכת דין, ראיית חשבון, הנהלת חשבונות, פשיטת רגל, ייפוי כוח, שטיפת מוח, חזרה בתשובה, שׂביעות רצון • קול קורא, בעל תוקע, מכנה משותף • מיטת סדום, מגדל שן, גן חיות, מיץ ענבים • דין וחשבון, דין ודברים, משׂא ומתן, שׂיג ושׂיח, קל וחומר, בשר ודם, עובר ושב, כפתור ופרח, הפלא ופלא, חזיז ורעם • דרך ארץ, אם הדרך, בניין אב • קנה מידה, קרן זווית, זווית ראייה, השקפת עולם • נקודת תורפה, נקודת ראות/מבט, מבט ראשון • אומץ לב, בעל לב, גילוי לב, גסות לב, תשׂומת לב• הלך נפש, חשבון נפש, מסירות נפש, מפח נפש, בנפש חפצה • ציפור הנפש (בתלמוד צירוף זה הוראתו 'גרגרת'), שיר לכת • מצב רוח (מכאן: מצוברח, הצטברח), מורת/קורת רוח • טביעת עין, צרות עין, מראית עין, (ב)עין יפה, בבת עינו • אחיזת עיניים, כיליון עיניים, בארבע/בשבע עיניים • חדר אוכל, חדר מיון, חדר חושך • שׂדה פעולה, שׂדה תעופה • חתימת זקן, אבן שואבת

לקט זה מעיד מה רב חלקם של צירופי המלים בלשוננו וכמה חיות יש בהם. החסרונות שמנו בהם חכמים, כגון שאי אפשר לגזור מהם שמות־תואר ופעלים ואף ריבוים ויידועם יש בו קושי (בר־המצווה או הבר־מצווה) – כל אלה 'קיבת הברזל' של הלשון העברית יודעת לעכל ולמצוא להם פתרונות בשעת הצורך. אי אפשר ואין צורך להמירם, אף לא את רובם, במלים יחידות. חובה היא להביאם במילון עברי לא רק בשלֵמות המקובלת במלים היחידות, אלא גם בשיטה ובסדר שיאפשרו למעיין למצוא אותם על נקלה ולעמוד על קשריהם למלים היחידות המרכיבות אותם.

[במקום ההערות שביקש המחבר להעיר על אחדים מן הצירופים הנזכרים במאמר זה, יבוא באחת החוברות הקרובות של **לשוננו לעם** סיפור קורותיהם של צירופים אלו.]